

**ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ
ΔΟΜΟΣ**

ISSN 1106-1901

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΗΛ. ΑΘ. ΓΙΑΡΕΝΗΣ - ΑΝ. Γ. ΜΑΡΑΣ -
ΧΡ. Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ - ΘΕΟΔ. ΑΡ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ
(Επιμέλεια)

ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ
ΕΚ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

**ΛΟΓΙΟΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ
ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΑΚΟΥ 15^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΔΟΜΟΣ
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. & Μ. ΑΝΤ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ

7.

Ο ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΝΙΚΑΙΑΣ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ
ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΗΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

του

Ευαγγέλου Δ. Πρωτοπαπαδάκη*

Κύριε Πρόεδρε, Κύριε Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Αθήνας, Κυρία Πρόεδρε της Σχολής Ανθρωπιστικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, κύριοι καθηγητές, κυρίες και κύριοι σύνεδροι,

Επιτρέψτε μου να ξεκινήσω τη σύντομη αυτή εισήγηση αποτολμώντας την παράθεση μιας προσωπικής απόψεως. Εάν ήμασταν υποχρεωμένοι να επιλέξουμε μια μόνο μορφή, η οποία θα εξέφραζε απόλυτα την εποχή στην οποία αναφερόμαστε, μια εποχή που αφήνει στο μελετητή την πικρή γεύση του ανεκπλήρωτου και της διάψευσης των προσδοκιών, δύσκολα θα στρέψαμε τη σκέψη μας σε κάποιον άλλο πέρα από τον Βησσαρίωνα, τον επίσκοπο Νικαίας και κατόπιν Καρδινάλιο και ψιλώ τω ονόματι Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ο μόνος που θα μπορούσε να προβάλλει ως επάξιως διεκδικητής αυτού του -αμφίβολης αξίας- τίτλου, είναι ο δάσκαλός του Γεώργιος Γεμιστός, ο οποίος είχε επιλέξει να αποκαλείται Πλήθων.

Είναι γεγονός πως η περίοδος που εξετάζουμε βρίθει λαμπρών πνευμάτων και σπουδαίων ανδρών, όχι όμως και καθοριστικών φιλοσόφων. Οι διανοητές αυτοί κληρονόμησαν μια πολύ συγκεκριμένη κατάσταση. Μια σε ακραίο βαθμό θείστικη κοινωνία, στο πλαίσιο της οποίας ο μοναδικός δρόμος προσωπικής πνευματικής ανάδειξης περνούσε μέσα από την ενασχόληση με τη θεολογία. Δεν είναι διόλου περιέργο το γεγονός πως ο -αδιάφορος ή και εχθρικός προς τα εκκλησιαστικά ζητήματα- Πλήθων έλαβε μέρος στη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας. Το μόνο πεδίο δόξης που ανοιγόταν ενώπιον του φιλοσόφου της εποχής ήταν αυτό των θεολογικών ερίδων. Και πάλι, όμως, η όποια νίκη κατήγαγε δεν μπορούσε παρά να είναι πύρρειος. Και τούτο διότι ενίοτε ήταν αναγκασμένος να καθυποτάξει τις φιλοσοφικές αρχές του στις απαιτήσεις της κανονικότητας και της ορθής δόξας, ει δε μη θα έπρεπε να είναι έτοιμος να αντιμετω-

---

* Ανεπτυγμένη μορφή εισήγησης που παρουσιάστηκε στο Συνέδριο για τον Βησσαρίωνα που έλαβε χώρα στην Κατερίνη (Μάρτιος 2007) από τον Σύλλογο Ποντίων Ν. Πιερίας.

πίσει τις κατηγορίες της κακοδοξίας ή της αίρεσης. Την πραγματικότητα αυτή βίωσαν τόσο ο «ύπατος των φιλοσόφων» Μιχαήλ Ψελλός¹, όσο και ο διάδοχός του στην Ακαδημία της Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννης Ιταλός. Η φιλοσοφία δεν μπορούσε παρά να είναι θεραπεινής της χριστιανικής αποκαλύψεως².

Η ιστορική πραγματικότητα, αντίστοιχα, διαμορφωνόταν σε μεγάλο βαθμό από την σοβούσα επί αιώνες σύγκρουση Νέας και Πρεσβυτέρας Ρώμης. Η προβολή του παπικού πρωτείου που στηριζόταν στις χαλκευμένες Ισιδώρειες Διατάξεις και στην –επίσης πεπονημένη– Κωνσταντίνειο Δωρεά κατά τον όγδοο αιώνα, οι εικονομαχικές έριδες και η ανάρρηση του Φωτίου στον Πατριαρχικό θρόνο κατά τον ένατο, καθώς και η διαρκώς αυξανόμενη αποστασιοποίηση των παπών της Ρώμης από την Κωνσταντινούπολη, σε συνδυασμό με την διαρκώς δυσχερέστερη θέση, στην οποία με το πέρασμα των χρόνων περιερχόταν η ανατολική αυτοκρατορία, δημιουργούσε ένα ιδιαίτερα ιδιότυπο αλλά και απαιτητικό περιβάλλον. Για να κινηθεί εντός αυτού ο στοχαστής έπρεπε να διαθέτει –ή να αναπτύξει και να καλλιεργήσει– αρετές που κατά πολύ υπερέβαιναν την φιλοσοφική επάρκεια.

Εκτός όλων των παραπάνω, μια μακραιώνη παράδοση διαμόρφωνε τις σχέσεις της φιλοσοφίας με τη θεολογία, παράδοση που ενίοτε συνεπήγγοτο είτε την ενσωμάτωση της μιας εις την άλλη ή την πλήρη απομάκρυνση αυτών. Κατά τον 9ο και 10ο αιώνα, μορφές όπως ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος και ο Καισαρείας Αρέθας ηγούνται μιας μεγάλης στροφής στην αξιοποίηση της κλασικής ελληνικής σοφίας. Η στροφή αυτή ευνόησε την ανάπτυξη της θεολογικής γραμματείας με ιδιαίτερη έμφαση στην ερμηνευτική της Αγίας Γραφής. Η νέα αυτή πραγματικότητα αναζωπύρωσε το ενδιαφέρον για τις ερμηνευτικές τάσεις των παραδοσιακών ερμηνευτικών της Αγίας Γραφής σχολών, εκείνων της Αλεξανδρείας και της Αντιοχείας. Όπως είναι γνωστό, η πρώτη είχε ως υπόβαθρο την πλατωνική φιλοσοφία και εφαρμόζε την αλληγορική μέθοδο για την αναγωγή του γράμματος στο πνευματικό περιεχόμενο της πίστης, ενώ η δεύτερη ήταν θεμελιωμένη επί της αριστοτελικής παράδοσης, και εφαρμόζε την ιστορικογραμματική μέθοδο στην επιδίωξη της να αναδείξει τον βιβλικό ρεαλισμό του περιεχομένου της πίστης. Ο εναγκαλισμός των «ελληνικών μαθημάτων» κατά την εποχή των Κομνηνών υπήρξε τόσο ενθουσιώδης, ώστε ο λόγιος και αρχιεπίσκοπος Ευχαΐτων Ιωάννης Μαυρόπουλος διόλου δεν δίστασε να συνθέσει επίκληση για την σωτηρία της ψυχής του Πλάτωνα και του Πλουτάρχου³. Την ίδια εποχή, βεβαίως, και ως αντίδραση στην έντονη αυτή στροφή προς τη σοφία της κλασικής αρχαιότητας, διαμορφώνεται και η αντιρρητική στάση των ζηλωτών μοναχών, οι οποίοι θεωρούσαν πως τα ελληνικά μαθήματα δεν ήταν απαραίτητα για

1. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, V, 447.

2. Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Β', Αθήνα 2002, σελ. 279.

3. J.-P. Migne, *Patrologia Graeca*, 120, στ. 1156.

την παιδεία των χριστιανών. Η αντίδραση στη «θύραθεν σοφία» είχε ως κύριο εκφραστή της τον Συμεών, το Νέο Θεολόγο.

Βλέπουμε, λοιπόν, πως, ήδη κατά το δέκατο αιώνα, έχουν διαμορφωθεί δύο τάσεις σε ό,τι αφορά στη θύραθεν σοφία. Κατά την πρώτη η μελέτη της είναι απαραίτητη για την κατάκτηση της αληθείας, στόχος για την επίτευξη του οποίου η εκκλησιαστική παράδοση αφ' εαυτής της εθεωρείτο ανεπαρκής. Η δεύτερη τάση τόνιζε την προτεραιότητα της πνευματικής εμπειρίας της πίστης έναντι της νοησιαρχικής γνωστικής διαδικασίας, και εκφραζόταν κυρίως από τον ασκητικό μυστικισμό των νηπτικών. Το μέλλον επεφύλασσε την έλευση πνευματικών μορφών που είτε θα αποστασιοποιούνταν πλήρως από την πατερική παράδοση και θα προσκολλούνταν αποκλειστικά στη θύραθεν σοφία, είτε, αντιθέτως, θα απέρριπταν το γράμμα –τουλάχιστον– των ελληνικών μαθημάτων και θα αναγνώριζαν αποκλειστική αυθεντία στην πατερική γραμματεία. Σε πρακτικό –δηλαδή ηθικό– επίπεδο η αντίθεση αυτή είναι έκδηλη στην στάση του Βησσαρίωνα και του Μάρκου του Ευγενικού αντίστοιχα.

Πράγματι, κατά την εποχή που έζησε και έδρασε ο Βησσαρίων, είχε διαμορφωθεί μια τάση στη φιλοσοφική διάνοηση η οποία, παρότι δεν απέρριπτε πρόδηλα την θρησκευτική ορθοδοξία, εμφάνιζε τάσεις αποστασιοποίησης από αυτήν. Ο Πλήθωνας, η πλέον ακραία ίσως περίπτωση διανοητή που είχε αποστεί από την ορθοδοξία, έλαβε μέρος στη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας απλώς, διότι αφ' ενός θεωρούσε ότι η Δυτική Εκκλησία ήταν εχθρική προς την κλασική σοφία από ότι η Ανατολική, αφ' ετέρου διότι η κατίσχυση της οικείας εκκλησίας θα μπορούσε να εγγυηθεί την επίτευξη των σχεδίων του για την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ο μαθητής του Βησσαρίων τήρησε ενωτική στάση όχι διότι κάτι τέτοιο επιβαλλόταν από το γράμμα της πίστεως, αλλά διότι αυτό δεν ήταν το κυριότερο ενδιαφέρον του. Περισσότερο τον ενδιέφερε η σωτηρία του κράτους και η αποφυγή του μουσουλμανικού ζυγού. Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε πως κατά τον 15ο αιώνα εμφανίζονται χριστιανοί φιλόσοφοι οι οποίοι πλέον, όμως, είναι περισσότερο φιλόσοφοι και λιγότερο χριστιανοί.

Ο Βησσαρίων είναι ο σπουδαιότερος λόγιος και ρήτορας της εποχής⁴. Η δογματική του επάρκεια και ο άνετος εκ μέρους του χειρισμός τόσο της Ελληνικής όσο και της Λατινικής του επιδαψιλεύει το χαρακτηρισμό «*graecorum graecissimus et latinorum latinissimus*»⁵, ενώ παράλληλα τον επιφορτίζει με τα καθήκοντα του εξάρχου κατά τις συνεδρίες της συνόδου της Φερράρας. Παρότι ικανότατος χειριστής δογματικών ζητημάτων, η σκέψη του σε καμία περίπτωση δεν

4. Ν. Π. Βασιλειάδη, *Ο Άγιος Μάρκος ο Ευγενικός και η Ένωσις των Εκκλησιών*, Αθήνα 1998, σελ. 80.

5. Χρυσάνθου, Αρχιεπισκόπου Αθηνών, *Η Εκκλησία Τραπεζούντας*, Αρχαίον Πόντου, Τομ. 4-5, Αθήνα 1933, σελ. 270.

εμφανίζει την προσκόλληση στο γράμμα του νόμου που θα ανέμενε κανείς από έναν ιεράρχη. Σε πολλές περιπτώσεις, μάλιστα, φαίνεται να πραγματοποιεί ελεύθερες πτήσεις που παραβλέπουν πλήρως την δογματική ορθοδοξία. Αφ' ης στιγμής ο Βησσαρίων διαθέτει –και μάλιστα σε αφθονία– όλα τα εχέγγυα δογματικής επάρκειας, είναι εύκολο να θεωρήσει κάποιος πως η στάση του αυτή αποτελεί προσωπική επιλογή είναι, με άλλα λόγια, ηθική στάση.

Η ηθική που ενσωματώνεται σε κάθε θρησκευτικό σύστημα είναι κατ' ανάγκην δεοντολογική. Και τούτο διότι ο πιστός πρώτα αποδέχεται το δόγμα της εκάστοτε θρησκευτικής πίστης, και στη συνέχεια ενστερνίζεται τις ηθικές της επιταγές, αυτό που συνήθως αποκαλείται θείος νόμος. Αυτό οφείλεται στο γεγονός πως η θρησκευτική πίστη είναι ανάγκη, και σε καμία περίπτωση αποτέλεσμα διασκεπτικής διεργασίας και αναστοχασμού. Ακόμη και όταν, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στις εσχατολογικές θρησκείες, ο πιστός ακολουθεί τον θείο νόμο προκειμένου να επιτύχει τη μετά θάνατον σωτηρία του, η αποδοχή πως υφίσταται δίκαιος κριτής καθώς και μετά θάνατον σωτηρία προηγείται της εναρμόνισης με τα θεία κελεύσματα. Εάν τα πράγματα ήταν αλλιώς, θα ήμασταν λογικώς υποχρεωμένοι να δεχθούμε πως ο πιστός συνάπτει κάποιου είδους συμφωνία με τη θεότητα, συμφωνία που εμπεριέχει συγκεκριμένους όρους. Κάτι τέτοιο όμως θα ήταν άτοπο, και τούτο διότι αφ' ενός θα υπονοούσε πως υπάρχει η δυνατότητα σύναψης συμφωνιών μεταξύ της πεπερασμένης και της άπειρης υπόστασης, αφ' ετέρου θα επέβαλε στη θεία ουσία υποχρεώσεις, κάτι που διόλου δεν προσιδιάζει στη θεία φύση. Το γεγονός αυτό εξηγεί επίσης, τους λόγους για τους οποίους φωτισμένα –κατά τα άλλα– πνεύματα κατά καιρούς αποδέχονται και προαμύνονται ηθικών ή άλλων θρησκευτικών θέσεων, οι οποίες ελάχιστα ανθίστανται στη βάση της λογικής. Έχουν ήδη πιστεύσει, και αποπειρώνται ασθμαίνοντας να εντάξουν την πίστη τους σε κάποιο λογικό σχήμα. Η πίστη όμως είναι σε κάθε περίπτωση υπέρλογη, και κάθε προσπάθεια φιλοσοφικής της θεμελίωσης είναι άτοπη.

Ο Βησσαρίων ανήκει στους θρησκευόμενους διανοητές που δεν επεδίωξαν με ιδιαίτερο πάθος τον εναρμονισμό της θρησκείας με τη φιλοσοφία. Περισσότερο μάλλον ενδιαφέρθηκε για την υπεράσπιση της δεύτερης έναντι των κατηγοριών πως αντιστρατεύεται την πρώτη. Στο περίφημο έργο του *Adversus calumniatorem Platonis* καταβάλλει συγκινητική προσπάθεια να υπερασπισθεί την πλατωνική διδασκαλία από τους κατηγορούς της, και όχι να θεμελιώσει τον Χριστιανισμό φιλοσοφικά⁶. Σε ό,τι πάλι αφορά στις ηθικές του θέσεις, παρότι αυτές δεν εκφράζονται ρητώς σε κάποιο εκ των συγγραμμάτων του, καθίστανται φανερές από τη στάση του σε συγκεκριμένα ζητήματα. Δεν μπορούμε παρά να αποδεχθούμε πως, σε αντίθεση με τη δεοντολογική δογματική ηθική της Εκκλησίας, την οποία εκφράζει άριστα με τις απόψεις και τη στάση του ο Μάρκος ο Ευγε-

6. Migne, *Patrologia Graeca*, τόμ. 161, στ. 689.

νικός, η ηθική του Βησσαρίωνος δηλώνει συνεπειοκρατικές στοχεύσεις και κατευθύνσεις. Όταν θεωρεί πως η κατάσταση το απαιτεί, πως το γενικό συμφέρον το επιβάλλει, με ευκολία αφίσταται του δόγματος που πλέον έχει παύσει να εκπληρωθεί το κοινό καλό. Άλλωστε, δεν πρέπει να λησμονούμε πως περί το 1423 είχε ακούσει τον δάσκαλό του Πλήθωνα να λέει πάνω-κάτω πως «οὐ μέντοι δεινὸν ἂν εἶη ἡ δουλεία καθ' ἅπαξ, οὐδὲ φευκτόν. Ἦ γὰρ τῷ ἀγαθῷ δουλεία οὐ μόνον οὐ δεινόν, ἀλλὰ καὶ λυσιτελές τε καὶ φίλον καὶ αὐτῷ τῷ δουλεύοντι. Οὐδὲν γὰρ ἢ ἀγαθὸν ἀπολαύσειέ τις δουλεύων ἀγαθῷ»⁷. Ιδίως το λυσιτελές είναι εκείνο που φαίνεται πως σημάδεψε τη σκέψη του.

Απόδειξη αυτού η στάση που κράτησε στην σύνοδο της Φερράρας. Οι συζητήσεις της συνόδου από την 9^η Απριλίου έως την 8^η Οκτωβρίου 1438 αναλώθηκαν στο περί Καθαρτηρίου Πυρός δόγμα. Οι δυτικοί θεολόγοι θεωρούσαν πως το εξαιρετικό περιεχόμενο της παπικής αυθεντίας δίδει στον προκαθήμενο της Εκκλησίας της Ρώμης τη δυνατότητα να διαθέτει την περισσεύουσα αξιομισθία των αγαθών έργων του Χριστού και των αγίων προς αντιστάθμιση των όποιων ελλείψεων ή αμαρτημάτων, ώστε να αποφύγει ο πιστός τις τιμωρίες του Καθαρτηρίου Πυρός (*indulgentiae*). Η άφεση των αμαρτιών (*remissio peccatorum*), θεμελιούμενη επί της ενότητας της θριαμβεύουσας και στρατευόμενης εκκλησίας, μπορούσε να επιτευχθεί με ειδικά έγγραφα που υπέγραφε ο πάπας, τα γνωστά συγχωροχάρτια. Η εν λόγω πρακτική της Δυτικής εκκλησίας δεν μπορούσε παρά να είναι ιδιαίτερα προκλητική για τους ορθόδοξους ιεράρχες. Ο Μάρκος ο Ευγενικός θεώρησε πως η περί το Καθαρτήριο Πυρ δοξασία αποτελεί την ουσιαδέστερη διαφορά των δύο εκκλησιών, «τὰ δ' ἄλλα πάντα μιᾶς ὥρας ἀρκέσει σπουδῆ»⁸. Ο Βησσαρίων, εντούτοις, αδιαφόρησε για το συγκεκριμένο ζήτημα, θεωρώντας το επουσιώδες και σίγουρα όχι επαρκή λόγο διατήρησης του σχίσματος⁹, καίτοι δογματικῶς μείζον θέμα. Σε ό,τι αφορά στο περίφημο *filioque* πάλι, ενώ αρχικά το επολέμησε, «εἶτα ἐνέδωκεν, ἀναγνωρίσας ἀπροκαλύπτως τὴν δογματικὴν τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας δοξασίαν»¹⁰. Το εν λόγω ζήτημα απετέλεσε το ακανθωδέστερο πρόβλημα στις σχέσεις των δύο εκκλησιών, και τούτο αφ' ενός, διότι στην υιοθέτησή του ελλοχεύει η αποδοχή δυαρχίας, αφ' ετέρου διότι η προσθήκη του *filioque* στο σύμβολο της πίστεως κατά την ορθόδοξη εκκλησία έγινε αντικανονικῶς, κάτι που κατά το παρελθόν είχαν αναγνωρίσει ακόμη και Λατίνοι επιφανείς ιεράρχες, όπως ο πάπας Λέων το 816. Πολλοί αποδίδουν την εναρμόνιση του Βησσαρίωνος με τις απαιτήσεις της δυτικής εκκλησίας σε ιδιοτελείς σκοπούς. Δεν θα συνταχθούμε με την άποψη αυτή. Αφ' ενός διό-

7. Πλήθωνος *Νόμων Συγγραφή Β'*, Adolf Hakkert, Amsterdam 1966, σελ. 74.

8. Κανέλλου Α., *Διατριβή περί Βησσαρίωνος ως Φιλοσόφου*, Αθήνα 1888, σελ. 9.

9. Βασιλειάδη Ν., *Ο Άγιος Μάρκος ο Ευγενικός και η Ένωσις των Εκκλησιών*, Αθήνα 1988, σελ. 86.

10. Κανέλλου Α., *Διατριβή περί Βησσαρίωνος ως Φιλοσόφου*, Αθήνα 1888, σελ. 9.

τι δεν είναι ιδιαίτερος πιθανόν ο επιφανέστερος κληρικός της αποστολής στη Φερράρα να επεδίωξε τις πιθανές τιμές του παπικού θρόνου αντί για τις πολύ πιο βέβαιες που του επεφύλασσε η Ανατολική εκκλησία. Αφ' ετέρου διότι η όλη στάση του ανδρός δεικνύει πως η ένωση με κάθε τίμημα ήταν σαφής πολιτική και ηθική επιλογή του. Η άρση του σχίσματος προείχε. Όπως, στη περίπτωση των δύο τέκνων του Δεσπότη Θωμά Παλαιολόγου, προείχε ο εκλατινισμός. Όχι διότι κάτι τέτοιο αποτελούσε το δέον ή το προσήκον σε ορθόδοξους Έλληνες πρίγκιπες, αλλά διότι έτσι θέλουσι βοηθηθῆναι, ἔχειν τιμὴν παρὰ παντὸς καὶ θέλω δυνηθῆναι καὶ ἐγὼ νὰ τοὺς συνεργῶ¹¹.

Κάθε σπουδαίος διανοητής έχει αφήσει πίσω του και μια παροιμιώδη φράση. Ο Βησσαρίων είτε τη δική του στην εναρκτήρια ομιλία του στη σύνοδο της Φερράρας: «Την αλήθειαν ανευρεῖν προθυμούμεθα μόνον, και άνευ ταύτης και το νικάν απωθούμενου»¹². Τελικώς, βέβαια, της αληθείας υπερίσχυσε το λυσιτελές. Είναι προφανές πως με το Βησσαρίωνα εισερχόμεθα σε ένα νέο είδος σχέσης της ηθικής με τη θρησκεία. Ενώ κατά τα ειωθότα της εποχής η ηθική υπηρετεί τη θρησκεία, στη περίπτωση του Βησσαρίωνα η θρησκευτική πίστη καθυποτάσσεται στις εκάστοτε ηθικές επιλογές, ή σε αυτό που προβάλλει ως ηθικώς δέον. Η στάση αυτή δεν είναι διόλου ασυναφής με το φιλοσοφικό υπόβαθρο του ανδρός. Στη σκέψη του η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος εκ του Υιού ή δια του Υιού δεν αποτελεί λόγο για τον οποίο θα έπρεπε να καταστραφεί η Αυτοκρατορία. Το δόγμα υποχωρεί ενώπιον των συνεπειών της προσκόλλησης σε αυτό, η κανονικότητα καθυποτάσσεται στην ηθική επιταγή. Στο πρόσωπο του Βησσαρίωνα, θα μπορούσαμε να πούμε, ολοκληρώνεται η κατίσχυση της επιλογής επί της επιταγής, της ηθικής επί της θρησκείας. Επέλεξε ο Βησσαρίων το ορθό; Το σίγουρο είναι πως, παρότι κατέστη πρόδρομος της περίφημης *intercommunio* των εκκλησιών, είδε εν ζωή τα όνειρά του να γκρεμίζονται. Το κράτος που επεδίωξε να διασώσει συνετρίβη υπό την πίεση των οθωμανικών στιφών, ενώ από τα τέκνα του Δεσπότη Θωμά που θέλησε να καθοδηγήσει, το ένα αυτομόλησε στους Τούρκους και το άλλο αγύρτης γενόμενος περί πολλά της Ευρώπης επλανήθη¹³. Είναι αληθές πως η ιστορία και η συνείδηση του πληρώματος της εκκλησίας επιβράβευσαν τον Μάρκο τον Ευγενικό και όχι το Βησσαρίωνα. Ως εκ τούτου οφείλουμε να δεχθούμε πως ο δεύτερος μάλλον επλανήθη. Υπήρξε όμως ένας σοφός άνδρας, και, ως γνωστόν, οι πλάνες των σοφών είναι καμιά φορά μεγαλύτερες από τις πλάνες των κοινών ανθρώπων¹⁴.

11. Βησσαρίωνος Καρδινάλιου, *Επιστολή VI προς τον παιδαγωγόν των υιών του Δεσπότη Θωμά*, PG 161, 684B.

12. S. Syropoulos, εκδ. V. Laurent, VI, 27.

13. Runciman St., *Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης*, σελ. 231-232 και PG 161, 968A.

14. Κανελλόπουλος Π., *Γεννήθηκα στο 1402*, Αθήνα 1957, σελ. 287.